

Dzeržinskis prieš Pilsudskį

Konstantin Matusievič. 2004 m.

XIX a. pabaigoje į politinę areną išėjo du iš Baltarusijos kilę veikėjai. Jų vardai visiems laikams įrašyti į pasaulio istoriją.

1867 m. gruodžio 5 d. pasaulį išvydo Juzefas Pilsudskis. Jis gimė šeimos dvare Vilniaus gubernijos Švenčionių apskrityje.

Po dešimties metų, 1877 m. rugsėjo 11 d. Vilniaus gubernijos Deržinovo dvare gimė Feliksas Dzeržinskis.

Politinis vieno likimas buvo susijęs su Lenkija, kito – su Rusija. Jie abu save laikė lenkais, nors buvo kilę iš litvinų šlėktos (litvinais šiuolaikiniai baltarusių autoriai vadina baltarusių tautos protėvius – V.K.) Pilsudskis jaunystės metais save vadino baltarusiu. Dzeržinskis apie savo šaknis mažiau žinojo ir baltarusiu savęs nevadino.

Tarybiniais laikais daug pagiriančios literatūros buvo skirta Dzeržinskiui, sukurta daug filmų. Stalinizmo kritikai daug negatyvios literatūros apie jį sukūrė, tačiau meninių filmų, grožinės literatūros kūrinių apie tai nėra. Vyrauja menkai dokumentuota publicistika, nes į tokio pobūdžio archyvus sunku pakliūti. Galima rasti įvairios fantastinės literatūros, kurioje Dzeržinskis vadinamas žydu Rufinovičiumi, kuriam labai malonu buvę naikinti stačiatikius rusus. Tokių veikalų autoriai turi menką supratimą apie tai, kad pagal katalikišką tradiciją Felikso Dzeržinskio tėvas buvo pakrikštytas dviem vardais – Edmundas Rufinas. Todėl jie antrąjį tėvo vardą perdirbo į pavardę – Rufinovičius. Galima priminti, kad Feliksas Dzeržinskis krikšto metu taip pat gavo du vardus – Feliksas Ščastny (vienas lotyniškas, kitas baltarusiškas, o abu šie vardai reiškia „Laimingas“). O padaryta taip buvo dėl to, kad gimdymo išvakarėse jo motina įkrito į rūsį, bet nei pati nukentėjo, nei vaikui kas pasidarė – kritimas baigėsi laimingai.

Psichologinis Felikso Dzeržinskio portretas reikalauja rimto apmąstymo, nes visas jo gyvenimas iki 1917 m. prieštarauja tai jo veiklai, kuri prasidėjo po 1917 m. ir tęsėsi iki pat jo mirties 1926 m. liepos mėnesį. Daug tyrinėtojų reiškia nuomonę, kad Ypatingoji komisija buvo sukurta Stalino, kad būtų galima sunaikinti žymiausius revoliucionierius. Nikolajus Bucharinas nekrologe pabrėžė Dzeržinskio atsidavimą revoliucijai ir tarybų valdžiai.

Dzeržinskio mirties metais Jozefas Pilsudskis pradėjo antrą gyvenimą, grįždamas į Lenkijos politiką kaip „Valstybės viršininkas“. Tokį titulą jis susigalvojo pats Tedeušo

Kosciuškos ir Romualdo Trauguto pavyzdžiu. Jie įėjo į istoriją kaip 1794 ir 1863-1864 m. sukilimų Viršininkai.

Pilsudskio tėvas Juzefas Vincentas Petras Pilsudskis buvo kilęs iš garsios Ginetovičių giminės, kuri 1413 m. gavo Zarembos herbą. Pilsudskio motinos – Marijos Bilievič – giminė žinoma nuo XVI a. Pilsudskiai turėjo 7 vaikus, bet artimai Jozefas bendravo su vyresniuoju broliu Bronislavu. Po 1874 m. kilusio dvaro sodyboje gaisro šeima persikėlė į Vilnių, ir broliai nuėjo mokytis į rusišką gimnaziją. Dar mokinyš Juzefas nusprendė gyvenimą paskirti Lenkijos valstybės atkūrimui. Po dešimties metų toje pačioje gimnazijoje Feliksas Dzeržinskis nusprendė visą gyvenimą paskirti kovai prieš neteisingumą.

1885 m. Juzefas išvyko į Charkovo universitetą studijuoti mediciną. 1887 m. kovo mėnesį jis buvo areštuotas, nes brolis pasirodė esąs sąmokslas prieš Aleksandrą III dalyvis ir buvo nuteistas mirti kartuvėse, bet caras padarė malonę ir mirties bausmę pakeitė 15 metų katorga. Juzefas sąmokslininkams vežė iš Vilniaus lagaminą sprogmenų, bet procese jis buvo tik kaip liudininkas, kaip nepilnametis jis buvo nubaustas administracine tvarka –išsiųstas penkeriems metams į Rytų Sibirą. Kadangi pademonstravo nepaklusnumą administracijai, iš penkerių tremties metų trejus jis praleido kalėjime. Netrukus jis dalyvavo įkuriant Lenkijos socialistų (PPS). Jis taip pat organizavo teroro aktus ir plėšikavo, kad papildytų partijos kasą. Garsiausia tokio pobūdžio jo akcija – pašto vagono, vežančio pinigus, užpuolimas Bezdonyse 1908 m. rugsėjo 26 d. Užpuolikams metus granatą, vienas apsauginis buvo užmuštas, o penki sužeisti. Partija gavo 200.812 rublių arba 100.000 dolerių. Tai dešimt kartų daugiau, negu 100 tūkstančių dolerių dabar.

1914 m. Austrijos-Vengrijos vyriausybė leido Pilsudskiui formuoti lenkų savanorių dalinius Austrijos-Vengrijos kariuomenės sudėtyje. Kartu Pilsudskis sukūrė Lenkijos karinę organizaciją, kuri vėliau įgalino jį sukurti Lenkijos kariuomenę. Sukūrusi pirmąsias valstybines institucijas, Lenkija ėmėsi ginkluotų konfliktų prieš vokiečius (dėl Poznanės ir Aukštutinės Silezijos), prieš čekus (dėl Tėšino Silezijos), prieš ukrainiečius (dėl Lvovo ir visos Rytų Galicijos), prieš lietuvius (lietuvisais šiuolaikiniai baltarusių autoriai vadina lietuvius – V.K.), prieš bolševikus (dėl Volynės ir Baltarusijos).

1919 m. rudenį Pilsudskis realiai išgelbėjo tarybų valdžią Rusijoje, nes baltiesiems nepadėjo mušti raudonųjų, nors Antantės atstovai jį ir įkalbinėjo, ir grasino jam. Vėliau Pilsudskis rašė, kad jeigu būtų laimėję baltagvardiečiai ir būtų restauruota Rusijos imperija, nebūtų jokios kalbos apie Ukrainą ir Baltijos šalis, o Lenkija geriausiu atveju būtų turėjusi

„etninę sieną“, kuri po Antrojo pasaulinio karo tapo realia rytine Lenkijos siena. 1919 m. kovo mėnesį lenkai pradėjo puolimą: buvo užimtas Pinskas, Naugardukas, Baranovičiai, Lyda ir Vilnius, o rugpjūčio mėnesį – Minskas ir Babruiskas.

1920 m. pavasarį Raudonoji Armija pradėjo puolimą Ukrainoje ir Baltarusijoje, o vasarą Tuchačevskio vadovaujama kariuomenė jau buvo Lenkijoje. Lenino nuomone, Lenkijoje turėjo prasidėti revoliucija ir persimesti į Vokietiją. Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministras Dž. Kerzonas Rusijos vyriausybei pasiuntė notą, kuria Antantės vadovybės vardu pareikalavo sustabdyti Raudonosios Armijos puolimą prie linijos, kurią Antantės vadovybė nubrėžė kaip Lenkijos rytinę sieną – atsirado Kerzono linija. Minske buvęs vyriausiasis Raudonosios Armijos vadas S. Kamenevas davė įsakymą užimti Varšuvą, o Balstogėje buvo sukurtas Lenkijos laikinasis revoliucinis komitetas, kurio nariu buvo Dzeržinskis. Rugpjūčio pradžioje Tuchačevskio kariuomenė jau buvo prie Varšuvos. Maršalas Pilsudskis, generolas Tadeušas Razvadovskis ir prancūzų generolas Riganas paruošė kontrsmūgio planą. Pilsudskis išgelbėjo Lenkiją, nes kiti lenkų vadai buvo nusiteikę palikti Varšuvą, pasitraukti į buvusią Prūsijos Lenkiją, nes manė, kad tos teritorijos užimti Raudonoji Armija nedrįs. Generolas Rojus net pareikalavo nušalinti Pilsudskį, paleisti iš kalėjimų lenkus komunistus ir jų pagalba tartis su Maskva.

1921 m. kovo 18 d. Rygoje buvo pasirašyta Lenkijos ir Rusijos sutartis. Penketą mėnesių priešinosi Pilsudskis tokioms taikos sąlygoms. Bet visa Lenkija stėjo prieš jį. Pilsudskis norėjo kuo daugiau teritorijų rytuose prijungti prie Lenkijos, o Lenkijos seime vyravo nuomonė, kad nereikia Lenkijos valstybėje turėti daug ukrainiečių ir baltarusių. Tarybinė delegacija reikalavo, kad lenkai atsisakytų palaikyti Ukrainos nepriklausomybę. Kai lenkai šiuo klausimu nusileido, konfliktas buvo baigtas, bet Pilsudskis visada tvirtino, kad 1920 m. karas su Rusija buvo jo pralaimėtas, nes jam nepasisekė sukurti laisvą Ukrainą.

Lietuviai nenorėjo eiti į federaciją su Lenkija. Lenkų generolas baltarusis Želigovskis, formaliai pasitraukęs iš tarnybos lenkams, 1920 m. rudenį užėmė Vilnių ir Vilniaus kraštą, kur gyventojų daugumą sudarė sulenkinti baltarusiai. Trejus metus Pilsudskis įkalbinėjo lietuvius grįžti į Lenkijos glėbį ir atgauti Vilnių mainais už uniją. Bet lietuviai jokių būdu nenorėjo prarasti nepriklausomybę. Tada Vilniaus kraštas buvo prijungtas prie Lenkijos. Tokia padėtis tęsėsi iki 1939 m. Tai pasitarnavo priežastimi tam, kad 1923 m. Pilsudskis atsisakė visų pareigų ir laisvanoriškai pasitraukė į privatų gyvenimą.

Vakarų Baltarusijoje veikė partizanų būriai, 1924 m. ukrainiečiai organizavo pasikėsinimą į Lenkijos prezidentą Voicechovskį, stiprėjo socialdemokratai. Pilsudskis nusprendė grįžti į politiką ir įvesti tvarką. Draugiškas jam karo ministras Želichovskis, prisidengęs planiniais mokymais, prie Varšuvos sutelkė rinktinius dalinius ir perdavė juos Pilsudskiui.

1926 m. gegužės 12 d. pulkai patraukė link sostinės, užėmė kareivines ir Vidaus reikalų ministeriją. Bet prezidentas ir vyriausybė atsisakė kapituliuoti. Vakare prasidėjo mūšiai sostinėje. Gegužės 14 d. vyriausybės pajėgos pasidavė. Mūšių metu žuvo 379 žmonės, 1 000 žmonių buvo sužeista. Pilsudskiui pasipriešinę generolai buvo pasodinti į kalėjimą, kai kurie keistai mirė. Buvo įtvirtinta Pilsudskio autokratija, taip vadinamasis sanacijos režimas (apsivalymas nuo korupcijos). Sanacijos pagrindas buvo taip vadinamoji pacifikacija – nacionalinių pakraščių (ukrainiečių ir baltarusių) sutramdymas. Buvo sunaikinti partizanų būriai, nacionalinis kultūrinis judėjimas buvo slopinamas išstumiant nacionalinę kultūrą, nors Rygos sutartyje numatyta kultūrinė baltarusių ir ukrainiečių autonomija, ir Lenkijos valdymo pradžioje veikė baltarusių gimnazijos, seime dalyvavo išrinkti baltarusių atstovai, o paskui baltarusiškose mokyklose buvo pereita prie lenkų kalbos arba tokios mokyklos buvo uždaromos, prasidėjo aktyvi polonizacija, baltarusiams buvo duodama suprasti, kad jie yra antros rūšies žmonės. Kaip ir XVII-XVIII a. žemėlapiuose Baltarusijos teritorijoje buvo rašoma „Lenkija“ – lenkai kūrė unitarinę valstybę.

Dzeržinskio žiaurumą revoliucijos priešų atžvilgiu galima paaiškinti tuo, kad caro valdžia vienuolika metų jį laikė kalėjimuose vien už tai, kad jis tikėjo socialinio teisingumo idealais. Jis nebuvo smogikas, neplėšikavo kaip Pilsudskis. Jo žmona Sofija taip pat buvo laikoma kalėjime, o aštuonių mėnesių sūnų Janą atėmė iš motinos ir išsiuntė į prieglaudą. 1917 m. Deržinovo dvare banditai nužudė Felikso brolių Stanislavą. Dzeržinskis sugebėjo elgtis savavališkai: 1918 m. jis, nepasiklausęs vadovybės, išvyko į Europą ieškoti šeimos. Du mėnesius Rusijoje nebuvo Ypatingosios komisijos pirmininko – kas tuomet baudė kontrrevoliucionierius, Dzeržinskiui nebuvo žinoma.

Dzeržinskio atminties išsaugojimui buvo padaryta labai daug: kiekviename tarybiniame mieste buvo jo vardo gatvė, sukonstruotas jo vardu pavadintas tankas, jo vardu pavadintas turistinis laivas, keletas gyvenviečių pavadinta jo vardu, Baltarusijoje aukščiausias kalnas (346 metrai) Šventasis buvo pervadintas į Dzeržinskio kalną. Daugelis žmonių turėjo fotoaparatus „FED“, kuris buvo sukurtas tarybinių žvalgų poreikiams. Žmonės

ir po daugelio metų atsimins baisius kankinimus, nors pats Dzeržinskis nekankindavo, apie kankinimus žinojo, bet nedraudė.

Dzeržinskio muziejuje Ivence yra genealoginis giminės medis, siekiantis XVII a. vidurį. Apie pirmąjį – Stanislavą – nieko nežinoma, bet antrasis – Nikolajus Dzeržinskis – 1665 m. pažymėtas kaip gerai prieš maskolius kariavęs, nes gavo Lietuvos kariuomenės rotmistro patentą. Nuo tada ši giminė ir turėjo Deržinovo dvarą, nuo kurio pavadinimo, matyt, ir giminės pavardė atsirado. Dvare buvo tikrai keturi valakai žemės (100 ha, o palyginimui pasakykime, kad Kosciuškos dvare buvo 2 100 ha), ir gyventi buvo sunku. Felikso senelis turėjo devynis vaikus, tėvas taip pat turėjo devynis vaikus. Felikso tėvas kurį laiką Chersone ir Taganroge dėstė matematiką, jo mokinys buvo Čechovas. 1875 m. Felikso tėvas grįžo į Deržinovą. Felikso motina Elena Januševskaja mokėjo keletą kalbų, nusimanė muzikoje. Kai 1882 m. tėvas mirė nuo tuberkuliozės, Feliksui buvo penkeri. Vyriausiajai seseriai Aldonai tuo metu buvo dvylika metų, o jauniausiam vaikui buvo vieneri metai. Šeimą ištiko baisi tragedija: Felikso seserį Vandą netyčia nušovė ar tai Feliksas, ar tai Stanislavas.

1943 m. visus Deržinovo pastatus sudegino vokiečiai operacijos „Germanas“ metu. Šios operacijos metu sunaikinta 150 baltarusių kaimų. Prieš tai už pagalbą partizanams vokiečiai Ivence sušaudė Felikso brolių Kazimierą ir jo žmoną Liuciją. Ivence žmonės juos gerbė ir saugoja gerą jų atminimą, nes 700 Ivenco gyventojų jie padėjo išvengti deportacijos į Vokietiją arba arešto. Felikso brolių Vladislavą vokiečiai taip pat nužudė, nes šis atsisakė bendradarbiauti su vokiečiais. Vladislavas buvo žinomas Lenkijos neurologas. Mylimiausioji Felikso sesuo Aldona gyveno 97 metus. Iki 1945 m. ji dirbo Vilniuje, o 1945 m. persikėlė į Lenkiją, kur ir mirė 1966 m. Dar viena sesuo – Jadvyga – gyveno Maskvoje, dirbo Susisiekimo komisariate, mirė 1949 m., palaidota Novodėvičės kapinėse. Jaunesnysis Felikso brolis Ignacas tapo mokytoju, dirbo Lenkijoje, dėstė geografiją. Felikso žmona Sofija mirė 1962 m., dvejais metais pergyvenusi sūnų Janą.

Pilsudskis ilsisi Vavelyje, Dzeržinskis – prie Kremliaus sienos Maskvoje.

Nereikia galvoti, kad Dzeržinskio žiaurumas buvo kokos nors ypatingas atvejis. Jis buvo tipiškas savo epochos sūnus. Juk niekas Erodo nelaiko imperatoriaus Nikolajaus II, kuris į dviejų baisių karų ugnis metė milijonus žmonių, jau nekalbant apie valstybinį terorą 1905-1907 m. revoliucijos metu. Pilietinio karo metais baltasis teroras nebuvo nė kiek geresnis už raudonąjį terorą, o Lenkijos-Rusijos karo metu Pilsudskio legionieriai elgėsi nė kiek ne geriau už Raudonosios Armijos kareivius.

Mums reikia mąstyti, kodėl mūsiškis žmogus veikė kartu su monstrais. Neturi reikšmės tai, kad lenkai laiko jį lenku – lenkai ir Naugarduką, pirmąją Didžiosios kunigaikštystės sostinę – laiko lenkų žeme. Mums visą laiką tekdavo nešioti kitų sugalvotas kaukes: tai mes „nuo seno rusai su iškreipta kalba“, jeigu kas ėjo į bažnyčią – „lenkas su sveiku krauju“. O jeigu nusiimsime šias kaukes, tapsime krivičiais, dregovičiais, litvinais, šimtus metų dirbusiais kas kieno naudai: valstiečiai – šlėktos naudai, šlėkta – Žečpospolitos naudai, o paskui Rusijos naudai, o dar vėliau – Antrosios Žečpospolitos naudai, o dar vėliau – TSRS naudai. Pilsudskio ir Dzeržinskio gyvenimas – tokios mūsų veiklos veidrodys. Ir tai, kad kiekvienas savo veiklą laikė teisinga, tik pagilina bendrąją dramą.
